

Бєляєва В.В.

здобувач вищої освіти

Мелітопольський державний педагогічний університет

імені Богдана Хмельницького

СИМВОЛ ТРАГІЗМУ У ТВОРІ Є. ПОЛОЖІЯ «ІЛОВАЙСЬК»

Анотація. У статті розглядаються болісні питання розуміння війни у художній літературі. До прикладу взято роман Є. Положія «Іловайськ». Акцентовано увагу на тому, що тема Іловайська є символом найтрагічнішої сторінки воєнних подій на сході України 2014 року. В основу твору покладено правдиві історії-спогади героїв під час воєнних дій в Іловайську. Є. Положій відреагував та адаптував ці спогади, зберігши індивідуальні відмінності, які характеризують вдачу, характер та особливості мовлення кожного героя.

Ключові слова: символіка, трагізм, документальність, спогади, роман, Є. Положій.

Belyaeva V. The symbol of tragedy in the work of E. Polozhia «Ilovaisk». The article examines the painful issues of understanding war in fiction. An example is the novel «Ilovaisk» by E. Polozhia. Attention is focused on the fact that the topic of Ilovaisk is a symbol of the most tragic page of military events in the east of Ukraine in 2014. The work is based on true stories-memories of heroes during the military operations in Ilovaisk. E. Polozhiy reacted and adapted these memories, preserving the individual differences that characterize the temperament, character, and peculiarities of speech of each hero.

Key words: symbolism, tragedy, documentary, memories, novel, E. Polozhiy.

Тема війни, образ війни, герої та жертви, воєнна риторика – реалії гібридної війни, що триває на території України від весни 2014 року. У творах про війну на сході вже починають даватися ознаки їхні серйозні відмінності щодо міри та характеру використання документального матеріалу, який зазвичай слугує авторам за основу. Чітко розмежувати твори художньої та документально-мемуарної літератури неможливо, і це характерна ознака нашого часу й наших обставин. Йдеться не тільки про збільшення ваги документального твору. Важливе вироблення нових механізмів застосування цього матеріалу, завдяки яким література шукає хиткого, але успішного балансу неспівмірних дискурсів. Цей досвід для

нашої словесності цілком актуальний, він, безумовно, буде використаний на різних рівнях: образному, символічному, трагедійному тощо [14, с. 28].

О. Бірченко стверджує, що українські військові, які стоять на передній лінії конфлікту на Сході країни, не просто слідують «букві і духу» настанов з кодифікаційного облаштування позицій, а й вносять нестандартні нововведення в будівництво захисних споруджень, адже головна мета – зберегти життя солдата [1, с. 8].

Все частіше читачі стали звертати увагу на роман «Іловайськ» Євгена Положія, що був виданий ще у 2015 році. Річ у тому, що тема Іловайська, який став символом найтрагічнішої сторінки цієї війни, незмінно перебуває в центрі уваги громадськості. Трагедія розгрому Збройних Сил України неподалік цього міста наприкінці серпня 2014 року – надто масштабна, щоб її можна було збагнути й висвітлити нашвидкуруч. Вона обернулася шоком не тільки для військових, а й для всього українського суспільства. Звісно, доки триває війна, не можна отримати всю інформацію щодо цієї трагедії, не можна відкрити дані, що становлять секрет для публічного оприлюднення, – і це ускладнює перспективу «всієї правди» про пережиту катастрофу.

Як кожна такого типу трагедія, війна потребує неупередженого й серйозного осмислення, що унеможливило б подібні фатальні помилки в майбутньому. Від цього залежить подальша доля війни та й значною мірою майбутнього миру, в який Україна жодною мірою не має права переносити подібних прикрих прорахунків, що обертаються смертю та стражданням тисяч людей [12, с. 28]. Тема Іловайська постійно в полі уваги мас-медіа, так що за минулий час зібрано вже чимало свідчень, які дають змогу пролити світло на цю трагічну й таємничу історію. Стає все більше очевидним, що покладатися на владні структури в осягненні гіркої правди про Іловайську трагедію не можна: доки при владі перебувають ті самі еліти, які безпосередньо причетні до поразки, вони будуть всіляко гальмувати й блокувати об'єктивні висновки, тим більше, що для цього є багато мотивацій, якими можна легко маніпулювати. Одна з них – тривання війни, що постулює мотивування до патріотичних почуттів, а не навпаки, демотивацію, яку можуть викликати розвінчання воєнних помилок. Тому оптимальним розрядженням напруженості, яка виникла у зв'язку зі справою про Іловайську трагедію, нині є приватні розслідування громадських діячів, журналістів і письменників. Вони не мають такої сили, як могли б мати офіційні звіти, проте почасти задовольняють запит громадськості на гірку правду, що має бути висловленою [3].

Журналіст або письменник, беручись за перо, надає темі індивідуально-авторського звучання, що виходить з особливостей його

таланту. Саме таким проектом видається роман «Іловайськ» Є. Положія. Уже відомий прозаїк із Сум цього разу створив симбіоз розлогого журналістського розслідування та гострого й відвертого роману-свідчення. Здається, саме таку формулу продиктували обставини, з яких виходив автор: ішлося про оперативне реагування на подію надзвичайного суспільного значення. Можна в цьому разі довго сперечатися про поспіх в опрацюванні матеріалу, про непродуманість композиції й непродуманість окремих деталей. Можна дискутувати про переваги документального чи художнього письма, які проявляються в різних фрагментах цієї книжки. Однак слід оцінити «Іловайськ» Є. Положія як довершений факт. Це література першого наближення – з усіма її перевагами й слабостями. Добре, що вона є. Таких книжок потрібно більше: час і умови вимагають мобільнішої реакції на події, а література не завжди адекватно відповідає на властиві виклики [4].

Слід віддати належне Є. Положію передусім за ретельну й скрупульозну польову роботу. Перш ніж постав текст, автор виконав дослідницьку працю величезного обсягу й граничного психологічного напруження: розшукав численних свідків трагедії й записав розмови з ними. Це історії про те, як вони вибиралися з «котла», нерідко ціною нелюдських зусиль, неймовірної волі й самообілізації, інтуїції та щасливого збігу обставин. Якщо вірити анотації, таких історій було зафіксовано понад сто. У книжці відображені далеко не всі. Шістнадцять її розділів мають, як правило, монологічний характер, тобто оповідають переважно про шістнадцятьох героїв війни. Це свідчить, що автор старанно досліджував тему, не задовольняючись її спрощенням та однобічним трактуванням, яке могло б формуватися на підставі кількох спогадів [5].

Селективний підхід Є. Положія до зібраного ним матеріалу, очевидно, був неминучим, і не всі з історій надавалися до книжки. Одні – через їхню фрагментарність і неспічність, інші – через надмірний трагізм, як можна здогадуватися. Принаймні сам автор у передмові зізнається: *«Та ще більше страшних та героїчних історій не потрапили ані в медіа, ані в книгу – трагедію і біль тих днів неможливо вмістити в жоден роман»* [7]. Попри все, Є. Положію вдалося реалізувати задум у рекордно короткий термін. І не випадково твір приурочено пам'яті тих, хто загинув у тій страшній та безприкладній битві. Саме в першу річницю «Іловайського котла» (у серпні 2015 року) роман був опублікований. Він засвідчив, що існує безумовна потреба повертатися до осмислення недалекого й незручного минулого. Шукати в цьому слідів слабкості, котру необхідно подолати в собі. І водночас – шукати тієї духовної сили, яка здатна зміцнювати у трагічних

випробуваннях. У цьому проявляється і гуманістичний, і загальносуспільний резонанс книги Є. Положія [9].

Визначити жанр твору досить непросто. Сам автор у передмові називає його то романом, то повістю. А в підзаголовку – не менш промовисто: «Розповіді про справжніх людей» [8]. Якщо взяти до уваги, що первісно це були тільки людські документи, так звані усні історії, тобто записи спогадів учасників битви під Іловайськом, то слід визнати, що сутність літературної обробки цих сировинних матеріалів досить-таки значний (хоча – різний у різних оповідях). Це надає переконливості оповіді, а книжці – завершеності. Є. Положію вдалося – часом ідучи за першоджерелам, а частіше-таки залучаючи власну художню уяву та емпатію – досягти сильного ефекту.

Спогади про Іловайськ самі по собі справляють шокуючі враження. Не так через саму поразку, як через усвідомлення підступності і цинізму тих, хто кинув бійців напризволяще, – байдуже, чи то російсько-терористські ватажки, що обіцяли забезпечити вихід з оточення, чи українські генерали, які так бездарно програли битву й не менш ганебно тікали з оточення. Важливо, що Є. Положію дбайливо відреагував та адаптував ці спогади, зберігши індивідуальні відмінності, які характеризують вдачу, характер та особливості мовлення кожного героя [10].

В одних нарисах описується суворий і владний тип людини, ділова небагатослівність та конкретність, в інших пробиваються всепроникний оптимізм і гумор, навіть якщо він межує із «чорним гумором». Автор заперечив ефект поєднання, коли твір сприймається не як випадкове зшиття різноманітних клаптиків, не як зібрання приватних свідчень окремих осіб, які мають мало спільного поміж собою, а як цільний і цілісний текст, покликаний виразно сформулювати ідею.

Жанрова природа цього твору все-таки тяжіє до романної форми, пори всю її неоднозначність і незавершеність. До цього схиляє розуміння принаймні трьох його важливих ознак – теми, героя та проблематики. Усі оповіді об'єднані однією темою, за яку править битва під Іловайськом та небачений, несподіваний і підступно організований розгром української армії, що обертається для кожного учасника особистою трагедією. У творі відсутній оповідач: усі історії подані нібито з уст учасників подій. Урешті, Іловайськ – це не тільки тема, а й добре продуманий, цілісний у своїй основі задум, що перетворюється у тексті на концептуальне повідомлення [6].

Друга визначальна ознака твору стосується типу героя, який так само не випадковий, а свідомо змодельований за певним взірцем. Це герой-переможець, хоч як парадоксально це може звучати в означеному контексті

битви-поразки. Йдеться насамперед про перемогу над двома викликами, які в таких умовах видаються неунікненними й абсолютними, тобто про перемогу над смертю і над самим собою, над власною слабкістю, яка є в кожному з нас. Є. Положія обирає саме таких героїв або зображує їх саме в такому ракурсі: вони не здаються, а виживають і перемагають. Про якусь поверхову, патріотично підфарбовану героїзацію не йдеться. Автора цікавить той психологічний аспект, який парадоксальним чином проявляється на війні, коли людина відкриває в собі потаємні сили до життя, гуманності й любові, хоча всі обставини цьому перечать [5].

Іловайськ у розумінні Є. Положія – це також символ українського духу, що мають стати лінією поділу в сучасній історії, принаймні в історії цієї війни. Проблематика, яку автор порушує на прикладі однієї поразки, виходить далеко поза межі конкретного факту та його оцінки, хоч якими важливими є і сам факт, і його неупереджена оцінка. У цьому проявляється епічний вимір твору Є. Положія: від сприйняття однієї битви автор поступово веде читача до осягнення чогось незмірно більшого – всієї війни, що втягує у своє коло впливу країну та її народ сучасності, що дає такі жорстокі, а водночас необхідні уроки дорослішання, бо тільки за таких умов можна не лише перемогти у війні, а й обстояти незалежність і втримати неймовірну вагу історії, яка впала на плечі українців. Характерно, що серед героїв Є. Положія – не тільки ті, що доводять такого калібру цінності на полі битви, а й ті, що розділяють із ними відповідальність за країну, – рідні, волонтери, небайдужі громадяни. І нехай така верста суспільства загалом нечисленна, як стверджують соціологи, проте вона здатна зарядити своєю енергією решту суспільства. Один із бійців-добровольців розмірковує про це так: *«Мені важко об'єктивно відповісти на це запитання, для себе ж я маю просту і зрозумілу відповідь – ми тут, щоб захищати свою країну. І це – правда. Інші мотиви – другорядні. Можливо наш мотив видається комусь недостатнім, мовляв, що дала вам ця держава за двадцять три роки свого існування, крім постійної боротьби за виживання і людську гідність? Але знаєте, що я вам скажу? Ми не озираємося назад, ми дивимося вперед. І тому ми тут...»* [7, с. 14]. Тому Іловайськ – не тільки поразка, смерть і крах надій, а й народження нової якості людини і громадянина, народження нової надії.

Поза текстом роману Є. Положія залишається дуже істотна частина правди, яка вже ніколи не буде промовлена. Ця правда мала б іти від тих, хто загинув на полі бою й не повернувся з війни. Історії тих, хто вижив, втішають принаймні оптимістичною кінцівкою, дарма, що їхнім героям довелося пережити багато страждань і випробувань. У цих історіях

міститься більш чи менш оприявлене почуття, сказати б, незручності: чи то особиста воля, чи то обставини, чи доля врятувала від майже неминучої загибелі. Смерть, що лишається поза берегами тексту, десь поруч таки незримо присутня, її відчуття надає оповіді напруженості й гостроти.

Перспектива подолання смерті прикметна тим, що виявляє в людині засади гуманістичного підходу, хоча так само зраджує й наявність егоїстичних мотивів і безпосереднього страху перед небуттям. Зживатися з думкою про смерть – дуже непросто, тим більше непросто це в обставинах нашого часу, який загострив та актуалізував проблему смерті. Про це переконливо міркувала американський психолог Елізабет Кюблер-Росс: *«Отже, стрімкий розвиток техніки та досягнення сучасної науки дали змогу людині відкрити не тільки нові можливості, а й нові види зброї масового знищення, котрі (...) посилюють страх жорстокої, катастрофічної смерті. Людині доводиться найрізноманітнішими способами психологічно захищати себе від цього зростаючого страху смерті та неможливості передбачити таку загибель, уберегтися від неї. Із психологічного погляду ми ще якийсь час здатні заперечувати достовірність власної смерті. Підсвідомість неспроможна уявити собі припинення власного існування, вона впевнена в безсмертності власної особи, але без труду погоджується з загибеллю сусіда. Новини про численні жертви війни та нещасних випадків тільки зміцнюють нашу впевненість у власному безсмерті, дозволяють нам потайки, в тихому закутку свідомості втішатися тим, що «ось він, наступний, але не я». Якщо ж заперечувати смерть уже неможливо, ми пробуємо покорити її, кинути їй виклик»* [11].

Наявність подібних вагань Є. Положій не приховує у постатях героїв. Однак він чітко наголошує, що вони зуміли вижити саме завдяки подоланню в собі егоїстичного мислення, завдяки тому, що наважилися кинути виклик смерті. Це той стоїчний тип героїзму, який не потребує публічного визнання (навіть уникає його) і який народжується з глибоко усвідомленої внутрішньої потреби людини. Образ війни, який окреслює Є. Положій, нічим особливим не примітний. Він передбачає здобування героєм брутального й негативного досвіду, водночас спонукає до своєрідної ініціації, коли перейшовши через випробування, людина стає свідомою й вольовою. Війна обертається не тільки досвідом відчуження, а й досвідом віднайдення себе, власної ідентичності, що в інших умовах могло б розтягнутися на довгий час [3].

Такою є внутрішня еволюція лейтенанта Юрія Семенова («Сімейна історія справа Семенових»). Спершу його патріотизм видавався чимось

цілком очевидним, як і династична схильність до професії військового, оскільки Юрі довелося бути внуком героя Другої світової. Згодом він усвідомлює всю неоднозначність ситуації, що дозволяє багатьом нею маніпулювати, проявляючи при цьому жахливу аморальність і цинізм. *«Молодий лейтенант їхав сюди захищати Батьківщину, а насправді виходило так, що Батьківщину тут давно розміняли на міфічні обіцянки і спотворену пам'ять. Тут замість реалій сьогодення – жорстокого, яке щодня забирає життя десятків людей, жили нездійсненим солодким майбутнім і несправжнім минулим, якимсь чужим, видуманим життям. Можна, звичайно, назвати це мрією, але Юра схилився до більш точного визначення – ілюзія»* [7, с. 172].

Війна випробовує базові людські цінності. І не тільки на фронті, не тільки через зштовхування з ворогом віч-на-віч. В останньому розділі роману оповідано одну з найбільш вражаючих історій – про те, як мати поклала всі сили, щоб знайти тіло загиблого під Іловайськом сина, Андрія Гончарука. Довелося здійснити ціле приватне розслідування, залучити до нього численних людей по обидва боки блокпостів. Але нічого не може спинити матір, для неї не існує тієї «ціни питання» [7, с. 356], яку не можна було б заплатити, бо йдеться про більше ніж матеріальні цінності. Висновок, який робить автор цієї драматичної історії, акцентує моральну стійкість героїв, надає вчинкам особливого значення: *«Їх вела вперед не надія, їх вів уперед і додавав сили обов'язок. Той самий обов'язок перед рідними і близькими людьми, який ніколи не буває сплачений повною мірою, і який дає людям енергію піднятися над власними можливостями. Це єдиний наш обов'язок, який не забирає, а віддає. Хто виконує цей обов'язок, на того боці й правда»* [7, с. 375].

Герої роману дуже різні, їх об'єднує велика сила духу, що здатна перебороти всі перешкоди на шляху, а також уміння засвоювати життєві уроки, учитися перемагати. А ще – велика любов, якою вони просякнуті, в атмосфері якої вони живуть і воюють. Недаремно про них: *«Дуже світлі люди»*. Можна додати й іншу, не менш важливу ознаку, яку автор вирізнив у підзаголовку твору: *«справжні люди»* [9].

Кожна з історій цих світлих людей по-справжньому зворушує. Чи то оповідь Адвоката, який, умираючи сам, рятує п'ятирічну дівчинку, чи то Санітара, що, покинутий на полі бою і покалічений, стоїчно виживає й повертається. Чи Сергія Кабана або Сашка Гармаша з Криму, які своєю смертю рятують інших й утверджують життя. Або Світлана зі Слов'янська (*«І в цьому була вся сіль»* [7, с. 194]), Ганни з Одеси (*«Ями на пагорбах»* [7, с. 327]) – кожна із цих жінок війна мобілізувала по-своєму, але вони

відгукнулися на її поклик, зуміли подолати страх і відразу в ім'я любові та обов'язку. Персонажам, що потойбіч лінії розмежування, приділено в романі Є. Положія менше уваги. Добре, однак, що в їх характеристиці автор уникає надмірної спрощеності, пробує осмислити різну мотивацію, що здатна пояснити їхні вчинки. Певна зааганжованість погляду на «ДНР» та «ЛНР» тут була все-таки не уникнена: автор оцінює їх через своїх героїв, а не від власного імені. Оскільки ці герої мають зазвичай досить високий рівень критичного мислення та гостру спостережливість, характеристики набувають колоритної гнучкості й повноти: *«...Інертність і байдужість до навколишнього світу, та ще невгамовне бажання легких грошей. Характер і поведінка (...) більшості посідала домінуючу позицію – Росія світилася мрією, як якась Ельдорадо, що подарує щастя після здійснення мінімальних зусиль, а можливо, навіть і без зусиль узагалі. Ці люди дивилися на нього не як на ворога, не як на захисника, не як на хворого або пораненого. Вони дивилися на нього, як на абсолютно чужу – з іншого світу – людину, яка опинилася тут випадково, потрапила в біду, і на цій біді, раз уже чужак тут, не гріх і заробити – з нього не убуде, а родині користь»* [7, с. 78].

Інше прикметне враження, ніби зсередини свідомості краян, репрезентує волонтерка Світлана, яка прозріла лише в час війни: *«Якісь абсолютно фантастичні проекти літали в повітрі, ейфорія, яку важко пояснити: пенсії стануть великими, не потрібно буде працювати і платити комунальні послуги, словом, утопія. В головах у людей варилося неймовірна каша, я й сама іноді відчувала, що мій «котел» закипає. Так, це був справжній інформаційний «котел», у якому зварили наш мозок. А потім з'їли його. (...) І я й перестала все ділити на чорне і біле, зовсім розгубилася»* [7, с. 197].

Інше враження викликають російські найманці, що опинилися на донецькій землі: *«Російські солдати, наразі ті, що охороняли полонених, виявилися звичайними хлопцями з Омська та Ульяновська, інших міст, які майже нічого не знають про сучасну Україну та українців, окрім того, що їм розказали по телевізору. Їм зовсім не хотілося воювати, а тим більше помирати. (...) Перед тобою начебто вороги, але з іншого боку – прості хлопці, які говорять з тобою однією мовою, але ці хлопці прийшли на твою землю вбивати тебе і твоїх товаришів. Зовсім інше враження справляли ті, що були старші за віком і пройшли обидві чеченські – тверді, що та броня, відбитим сумлінням і пропитими обличчями, заточені під закони війни, де насилля та смерть – норма»* [672, с. 160]. І про мотивацію: *«...Що змушує їх жертвувати часто навіть достатньо благополучним життям, кидати родину і роботу і брати до рук зброю, щоб поїхати когось убивати в чужу*

країну? (...) Вони хотіли саме вбивати або бути, відповідно, вбитими. Це костомаха смерть поманила їх сюди, в мирні міста Донбасу, своєю кістлявою рукою, немов доступна дешева повія, що пахне тисячами безвинно занапащених душ, і вони з готовністю впали в її обійми, щоб упиватися кривавою оргією. Ні, не тільки через гроші, заради насолоди, звісно. Їх повсякденне життя втратило внутрішній сенс, тому вони намагалися його реанімувати за рахунок життів інших, їм стало нудно жити просто так, бути найкращими і найсильнішими на світі лише на словах. А чужа країна – наче чуже життя або телесеріал, де гріхи не зараховуються, бо які можуть бути гріхи в акторів серіалу? Хто в цьому був винен, і чому з цими людьми трапилася така біда?..» [7, с. 14].

Автор, як бачимо, не обмежується стереотипним образом ворога. У його інтересі – зображувати весь драматизм протистояння, а не спрощувати картину війну до рівня публіцистичної агітації. Надто багато поставлено – людське життя, багато життів «світлих люде», які гинуть в «Іловайському котлі». Фатальний подих смерті відчувається за кожною оповіддю свідків трагедії. Він створює специфічний колорит усього роману Є. Положія. І також апелює до почуттів людини, активізуючи її гуманістичні ідеали.

Роман Є. Положія – це шляхетний жест автора, що зумів упоратися з таким непростим матеріалом. Писати про людський біль і страждання – справа нелегка і невдячна. А роман «Іловайськ» варто сприймати як твір, актуальний у багатьох вимірах. Його автор відкриває завісу таємничості над однією із замовчених сторінок війни, що неодмінно потребує неупередженої та серйозної оцінки. Вихід роману друком є своєрідною сатисфакцією для багатьох учасників та свідків події – він своєрідно реабілітує їх перед громадською думкою, та й (не меншою мірою) перед самим собою. Адже невидима тінь зради й поразки досі тяжіє над учасниками тієї битви, і комусь же треба цей стереотип розвіювати. Такі приклади в українській художній літературі не є поодинокими, оскільки на долю українського народу справді випало багато випробувань та негараздів [13].

Для родин загиблих і покалічених бійців роман Є. Положія може бути своєрідною терапією, адже письменник із окремих людських історій творить соціальну канву подій, прагне знайти її загальнонаціональний та загальнолюдський вимір. Така література має і безумовний суспільний ефект: сприяють дорослішанню нашої спільноти, яка ще не навчилася реагувати на поразки та невдачі і не навчилася черпати в них – ні, не розчарування та відчай, а міцність духу й силу для майбутніх перемог. Українське суспільство гостро потребує таких книжок – як ліків задля морального одужання й громадянського прозріння.

Література

1. Бірченко О., Мирончук А. Смуги оборони. *Військо України*. Центральний друкований орган Міністерства оборони України. 2014. № 11. С. 8–12.
2. Війна з жіночим обличчям. URL: <http://www.zhinka-online.com.ua/ukrajinska-zhinka/zhinka-v-armiji/252-viina-z-zhinochym-oblychchiam.html>.
3. Гончарова К. «5 секунд, 5 днів»: автор роману «Іловайськ» Євген Положій написав нову книгу про життя, війні і справедливості. URL: <https://styler.rbc.ua/ukr/zhizn/storone-dobra-romana-ilovaysk-evgeniy-polozhiy-1471385578.html>.
4. Дроздовський Д. Гібридність зла. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrainci-chytayte/gibrydnist-zla>.
5. Левчук Я. Іловайський Армагеддон. URL: https://vsiknygy.net.ua/shcho_pochytaty/42913/.
6. Міронова В. Книга про війну, яка вчить людяності. Рецензія на роман «Іловайськ». URL: http://24tv.ua/ru/kniga_pro_viynu_yaka_vchit_lyudyaposti_retsenziya_na_roman_ilovaysk_n641499.
7. Положій Є. Іловайськ. Харків: Фоліо, 2015. 380 с.
8. Положій Євген Положій: мені було важливо показати зіткнення цивілізацій – української та російської. URL: <http://www.5.ua/interview/evhen-polozhii-avtor-knyhy-ilovaisk-meni-bulo-vazhlyvo-pokazaty-zitknennia-tsyvilizatsii-ukrainskoi-ta-rosiiskoi-91409.html>.
9. Положій Євген: «Іловайськ – це метафора безвідповідальності». Громадське ТБ Дніпро. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hYAdHxScNPE>.
10. Роковини Іловайського котла: хронологія та розслідування трагедії. URL: <http://dyvys.info/2017/08/28/rokovyny-ilovajskogo-kotla-hronologiyata-rozsliduvannya-tragediyi/>.
11. Сенявська О. С. Психологія війни в ХХ столітті – історичний досвід. URL: <http://medbib.in.ua/voyna-kak-pogranichnaya.html>.
12. Шарова Т. Літературний процес 20-х років ХХ століття і механізми формування політичного дискурсу. *European Applied Sciences*. 2018. № 2. С. 28–30.
13. Шарова Т.М. Історія української літератури I пол. XIX ст. Мелітополь: Вид-во МДПУ ім. Богдана Хмельницького, 2017. 278 с.
14. Шарова Т.М., Таран В.В. Образи сучасності та відображення дійсності у творах Ю. Андруховича. *Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej NaukowoPraktycznej «Filologia, socjologia i kulturoznawstwo Teoretyczne i praktyczne aspekty rozwoju współczesnej nauki»* (30.03.2017 – 31.03.2017). 2017. С. 28–30.